

De Frederick Jackson Turner a Samuel H. Huntington: xoc de civilitzacions i la gent de la frontera a Mesoamèrica

José Ramón González Ponciano
Centre d'Estudis Maies. Institut
d'Investigacions Filològiques.
Universitat Nacional Autònoma de Mèxic

Diversos factors i situacions històriques de caire divers han anat formant les fronteres territorials i simbòliques al llarg de l'espai que va dels Estats Units a Panamà: des de tractats polítics fins a l'extermini d'indígenes passant per conceptualitzacions referides a "barbàrie i civilització". El coneixement d'aquest seguit de formulacions sobre el concepte de "frontera" permet conèixer-ne la incidència important i valorar la repercussió del que va significar aquest concepte per a Amèrica però també en altres indrets com la Rússia decimonònica o l'Àfrica colonial.

Various factors and diverse historical situations have slowly developed the territorial and symbolic frontiers throughout the region that stretches from the USA to Panama: from political treaties to the extermination of the indigenous peoples, taking in the conceptualisation of notions such as 'barbarianism' and 'civilisation'. A knowledge of this series of formulations regarding the concept of 'frontier' allows us to understand something of their importance and repercussions in America, but also in other places such as 19th century Russia or colonial Africa.

1. Mesoamèrica i The West

En la formació de fronteres territorials i simbòliques al llarg de l'espai que va dels Estats Units a Panamà, destaquen els tractats de Guadalupe Hidalgo entre Mèxic i els Estats Units, el traçat del límit territorial entre Guatemala i Mèxic i l'emergència dels Estats Units com a poder imperial a partir de la guerra amb Espanya, el 1898, i de l'ocupació de Cuba i les Filipines. Altres factors d'impacte en la construcció de les fronteres simbòliques i territorials a Mesoamèrica són l'extermini dels indígenes com a resultat de l'expansió cap a l'Oest nord-americà, les guerres de castes a Chiapas, Yucatán i Sonora i les batzegades regressives del conservadorisme liberal a Amèrica Central. Aquests esdeveniments no són ignorants del precedent establert per la dictadura de Juan Manuel de Rosas al Paraguai ni de les formulacions de Domingo Faustino Sarmiento a propòsit de les fronteres entre barbàrie i civilització a l'Argentina. Aquesta perspectiva civilitzadora llatinoamericana anticipa les tesis sobre la "gent de frontera" elaborades per Frederick Jackson Turner als Estats Units,¹ les quals anys més tard van influir en ideòlegs i estudiosos situats a extrems tan distants com la Rússia anterior als soviets i l'Àfrica posterior a la partició colonial.²

Un punt central en relació a la manera com el que és fronterer va operar a favor de la construcció de mites patriòtics favorables a la construcció nacional dels Estats Units, però també als països llatinoamericans, es pot observar en el culte a l'esperit pioner, l'optimisme i la iniciativa individual combinades amb la narrativa sobre la subjecció o l'extermini dels indígenes. La concepció liberal que empara el procés civilitzador a Mèxic i a l'Amèrica Central durant tot el segle XIX i bona part del XX reflecteix la influència més política que conceptual de la conferència històrica que va oferir Turner, el 12 de juliol de 1893. En aquesta conferència presentada en el marc de l'exposició mundial, que es va desenvolupar a Chicago per commemorar el quart aniversari de l'anomenat descobriment d'Amèrica,³ Turner va argumentar que "els costums nacionals", "el caràcter i l'èxit de la gent" als Estats Units era en bona mesura pro-

ducte de “les seves experiències de frontera”. Carpenter diu que, en aquella època, molts creien que el caràcter de les institucions derivades d’aquestes “experiències de frontera” procedien de la primèria Anglaterra i de “gèrmens trasplantats des dels boscos de l’Alemanya medieval”. Als anys vint i trenta del segle XX, es va desencadenar una crítica molt forta contra aquestes idees, però després, als anys cinquanta, la majoria d’estudiosos van acceptar les premisses de l’èxit assumit del poble nord-americà, a partir de les seves “experiències de frontera”. Utilitzant recursos retòrics i oratoris en la direcció marcada prèviament per Robert M. La Follete, Turner va aconseguir que les seves tesis de frontera arribessin a una ampla audiència, més enllà de l’àmbit acadèmic, especialment en èpoques de crisi. Turner es queixava de la indiferència dels historiadors a l’est dels Estats Units envers la part oest del país i això va provocar que dediqués gran part dels seus esforços a caracteritzar la “gent de frontera”, que després es convertiria en un mite en la mentalitat dels nord-americans.

Turner va reprendre les idees sobre la iniciativa individual i la vida dels caçadors com els homes més representatius de la frontera, presentades per Theodore Roosevelt a *The Winning of the West*.⁴ Turner va escriure que, l’intel·lecte nord-americà deu les seves qualitats més destacades a la frontera: rudesia, força combinada amb agudesia i esperit inquisitiu, sentit pràctic i capacitat d’inventiva, rapidesa per cercar solucions, interessat en allò material, mancat d’aptitud artística però molt poderós i eficaç quan es tracta de grans conquestes; amb energia nerviosa, individualisme dominant que funciona ja sigui per bé o per mal i, sobretot, amo de la bonança i l’exuberància que ve amb la llibertat. Els homes o la gent de frontera posseeixen esperit cooperatiu, optimisme, confiança en si mateixos, resistència, ànim amistós, entusiasme i esperit d’aventura. Però, sens dubte, les característiques més remarcables dels homes de frontera són la iniciativa individual, la crua agressivitat de la seva conducta i la desbordant confiança en la seva habilitat per fer realitat els seus somnis.

Ray Billington diu que el més destacat de les tesis de Turner va ser la seva capacitat de transmetre un optimisme que més tard es difondria a la vi-

---

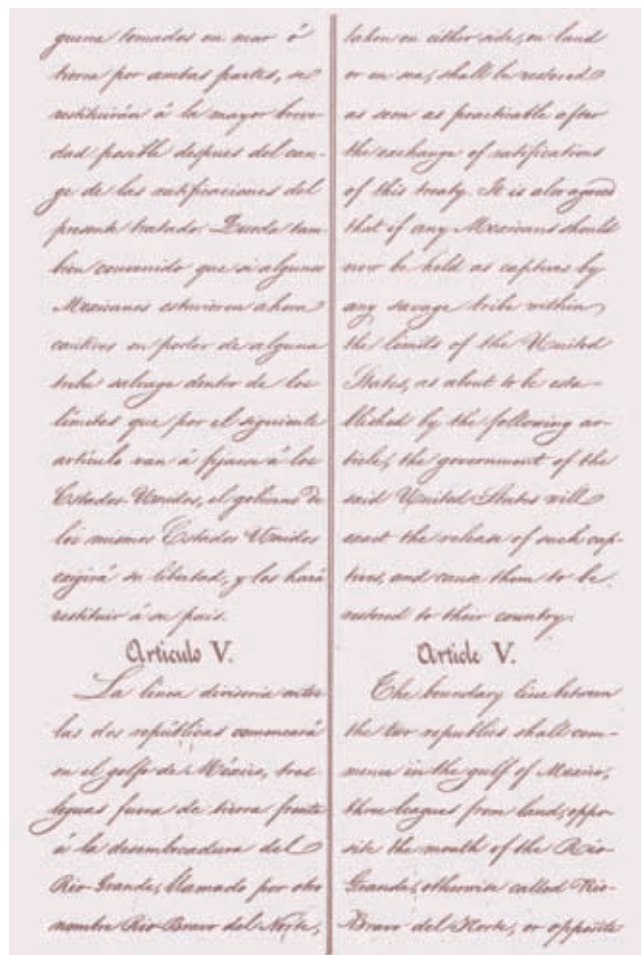
1. Agraïxo al Dr. Arturo Taracena Arriola de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic que m’hagi fet adonar de la importància del precedent sud-americà en les concepcions civilitzadores de Turner i el paper d’ideòlegs llatinoamericans que arriben a les mateixes posicions a partir de la seva pròpia experiència local i nacional.

2. La formació del caràcter nacional als Estats Units i la seva relació amb l’Oest ha estat abordada per AXTELL, James. (1979) “A North American Perspective for Colonial History”. *The History Teacher*, vol. 12, núm. 4, agost, p. 549-562. BABCOCK, C. Merton. “The social significance of the language of the American frontier”. *American Speech*, vol. 24, núm. 4, desembre, p. 256-263. BURCHELL, Robert A. (1987) “Opportunity and the Frontier: Wealth-Holding in Twenty-Six Northern Californian Counties 1848-1880”. *The Western Historical Quarterly*, vol. 18, núm. 2, abril, p. 177-196. COLLINS, Michael. “The American Character”. *Contemporary Review*, p. 71-76. FARAGHER, John Mack. “The Social Fabric of the American West”. *The Historian*. P. 442-454. FARRAND, Max. (1905) “The Indian Boundary Line”. *The American Historical Review*, vol. 10, núm. 4, p. 782-791. GRABO, Norman S. (1987) “Ideology and the Early American Frontier”. *Early American Literature*, vol. 22, p. 274-290. HAYES, Carlton J. H. (1946) “The American Frontier-Frontier of What?”. *The American Historical Review*, vol. 51, núm. 2, gener, p. 199-216. HIGHAM, John. (1951) “The Rise of American Intellectual History”. *The American Historical Review*, vol. 56, núm. 3, abril, p. 453-471. HURTADO, Albert L. (1994) “The Proffered Paradigm: Finding the West in Time and Space”. *The Western Historical Quarterly*, vol. 25, núm. 4, hivern, p. 467-469. HURTADO, Albert L. (2001) “Romancing the West in the Twentieth Century: The Politics of History in a Contested Region”. *The Western Historical Quarterly*, vol. 32, núm. 4, hivern, p. 417-435. KATERBERG, William H. “A Northern Vision: Frontiers and the West in the Canadian and American Imagination”. *The American Review of Canadian Studies*, hivern, p. 543-563. LANG, Robert E.; EPSTEIN POPPER, Deborah; POPPER, Frank J. (1995) ““Progress of the Nation”: The Settlement History of the Enduring American Frontier”. *The Western Historical Quarterly*, vol. 26, núm. 3, tardor, p. 289-307. LEWIS, Robert. (1977) “Frontier and Civilization in the Thought of Frederick Law Olmsted”. *American Quarterly*, vol. 29, núm. 4, tardor, p. 385-403. MALONE, Michael P. (1989) “Beyond the Last Frontier: Toward a New Approach to Western American History”. *The Western Historical Quarterly*, vol. 20, núm. 4, novembre, p. 409-427. MILLS, Gordon. (1959) *The Symbolic Wilderness: James Fenimore Cooper and Jack London. Nineteenth Century Fiction*, vol. 13, núm. 4, març, p. 329-340. NASH, Gerald D. (1991) “The Great Adventure: Western History, 1890-1990”. *The Western Historical Quarterly*, vol. 22, núm. 1, febrer, p. 4-18. NASH, Roderick. (1966) “The American Cult of the Primitive”. *American Quarterly*, vol. 18, núm. 3, tardor, p. 517-537. MCGLONE MCCREA, Margaret. (2001) *Writing America: Race, Gender and Nationalism in Ameri- ...*

da quotidiana dels seus lectors, especialment durant els períodes de dificultats. La crisi econòmica de 1893-1897 va crear un pessimisme general i les tesis de frontera van semblar aixecar la moral a la gent. Als anys vint, el model de les tesis fou vist com una alternativa al model comunista i, després del crac financer de 1929, es va exaltar l'individualisme i l'oportunisme dels homes de la frontera. Un dels alumnes de Turner a Harvard va escriure que si Daniel Boone, el famós explorador i caçador retratat a la literatura i posteriorment a la televisió, hagués viscut als trenta, hauria estat un gran magnat de la indústria. Molts prohoms de la indústria s'havien fet a si mateixos a l'estil dels self-made men que procedien d'entorns fronterers. Durant la primera Guerra Mundial, Edgar Robinson, de la Universitat de Stanford, va demanar de donar a les tropes l'estendard dels homes de la frontera i va deplorar el baix nivell educatiu que tenien i el fet que els impartissin xerrades enfocades principalment cap a fets europeus. Els paral·lelismes entre els soldats nord-americans a les trinxeres de França i els pioners de l'oest eren més que evidents en la visió de Robinson i van contribuir a enfortir el retrat del pioner sotmetent la naturalesa indòmita que ja existia com a ideal mític per a la majoria de nord-americans. D'aquesta manera, diu Carpenter, un enunciat dirigit a canviar el curs de la historiografia es va convertir en una font retòrica d'autorepresentació nacionalista.

Els crítics del caràcter pioner van acusar Turner de ser vague i imprecís, d'extrapolar i d'estar obsessionat per la grandesa i predisposat a il·lustrar en comptes de definir. A més, alguns deien que molts d'aquells homes de frontera civilitzadors, mentre exploraven maneres de civilitzar, havien caigut en la barbàrie. D'altres opinaven que el pioner obtenia allò que volia per mitjà de la força sense cap escrúpol, cosa que produïa un individualisme anàrquic i, a més a més, els perills de la guerra contra els indis portaven l'home de frontera gairebé al comunisme que es percebia com una fi indesitjable.⁵

Des dels anys previs a la seva conferència, que més tard es va convertir en capítol d'un llibre amb el mateix nom, Turner estava convençut que l'ocupació del "buit territorial" representat pel Gran

Oest era la clau per escriure i entendre la història dels Estats Units. Amb el pas dels anys i per raó del gran èxit de les seves tesis, es va convertir en una figura política propera a Franklin Roosevelt i Woodrow Wilson. En el discurs turnerià, la construcció del "buit territorial" s'associa a innombrables guerres contra els indígenes i a un procés de subjecció, reacomodament i desplaçament que posteriorment va originar objeccions i narratives sobre l'extermini indígena. Tot i que per a la satisfacció d'alguns, amb poca sofisticació teòrica i excés de retòrica, dins de la perspectiva turneriana hi trobem una caracterització dels diferents tipus de frontera en els quals es tracta de visualitzar no tan sols les peculiaritats econòmiques, sinó especialment els detalls que singularitzen la "gent de frontera". Per exemple, segons John Juricek (1966), Turner desagrega la "gent de frontera" de manera arbitrària i els divideix en caçadors, miners, comerciants i colons. Si bé les seves descripcions no tenen la textura literària d'un Fenimore Cooper escrivint sobre *L'últim dels mohicans*, els personatges que va descriure i exaltar van passar molt ràpidament a incorporar-se al repertori de mites visibles entre l'opinió pública nord-americana, especialment a partir de finals del segle XIX. Per

Turner, el més important no era retrotreure en el temps les diferents definicions de frontera o destacar els detalls de l'expansió cap a l'oest després de la gran guerra contra Mèxic, sinó elaborar un retrat de la gent de carn i os que, segons ell, van impulsar *la conquesta de l'Oest*. La guerra entre indis i cowboys es va convertir en una forma de veure el món i les relacions internacionals que va conduir no només a la construcció del fet nacional als Estats Units, sinó que, per efecte del *Destí Manifest*, va significar una font de legitimació per a l'expansió colonial de *The West*.⁶ El fet que l'*Oest* nord-americà i l'*Occident* convergissin de manera tan significativa en el poder internacional colonial i cristià va remarcar les diferències entre barbàrie i civilització i va construir el "buit territorial" i les idiosincràsies associades a la gent de frontera i la seva relació amb la construcció del fet nacional, en el cas argentí, extensible en molts aspectes als *llaneros* veneçolans, els *huasos* xilens i a altres representacions de bons i dolents salvatges, sustentades pel discurs civilitzador que segons Dabashi (2005) comença amb Hegel i culmina amb Samuel Huntington, Allan Bloom i Francis Fukuyama.

---

can Frontier Fiction. Tesina, City University of New York. 212 p. PATRICK, Rembert W. (1963) "The Mobile Frontier". *The Journal of Southern History*, vol. 29, núm. 1, febrer, p. 3-18. SABIN, Paul. (1997) "Home and Abroad: The Two "West" of Twentieth-Century United States History". *The Pacific Historical Review*, vol. 66, núm. 3, agost, p. 305-335. SHARP, Paul F. (1950) "When Our West Moved North". *The American Historical Review*, vol. 55, núm. 2, gener, p. 286-300. SHIELDS, James; WEINBERG, Leonard. (1976) "Reactive Violence and the American Frontier: A Contemporary Evaluation". *The Western Political Quarterly*, vol. 29, núm. 1, març, p. 86-101. SLOTKIN, Richard. (1981) "Nostalgia and Progress: Theodore Roosevelt's Myth of the Frontier". *American Quarterly*, vol. 33, núm. 5, Winter, p. 608-637. SMITH, William. (1916) "The Colonial Post-Office". *The American Historical Review*, vol. 21, núm. 2, gener, p. 258-275. TYLER, S. Lyman. (1977) "Americana Collections Reflect Our Continuing Fascination with the Frontier and the West". *The Western Historical Quarterly*, vol. 8, núm. 4, octubre, p. 443-454, i WHEELER, William Bruce. (1970) "Teaching the Old Frontier to the New". *The History Teacher*, vol. 3, núm. 2, gener, p. 20-24.

3. A l'exposició, Turner, professor de la Universitat de Wisconsin, va parlar sobre "The Significance of the Frontier in

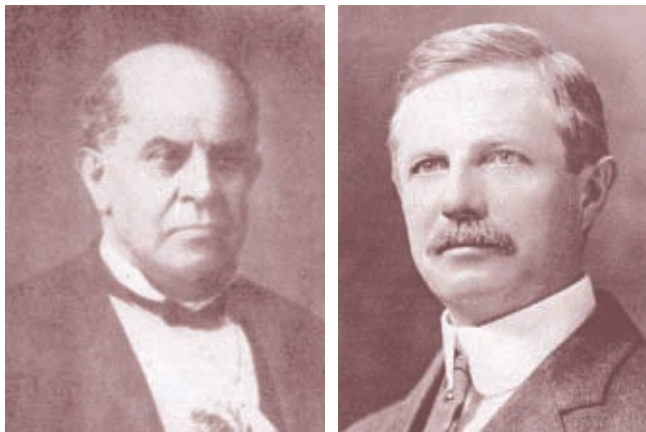
American History" com a part del Congrés Mundial d'Historiadors i Estudiants d'Història, fet com a part de l'exposició. Ronald Carpenter (1977) diu que la conferència va ser rebuda amb la indiferència normal que es dona al jove instructor que llegeix la seva primera ponència. No obstant això, els anys següents, aquesta resposta negativa inicial havia de contrastar amb la reacció positiva que van tenir les tesis frontereres nacionals i internacionals.

4. En la seva correspondència amb Roosevelt, Turner manifesta la intenció de mostrar quins són els homes de frontera i què van fer a mesura que van anar conquerint gradualment l'Oest. Una altra influència notable en les seves concepcions anteriors a la famosa conferència de 1893 fou la lectura de *The Foreloper*, *The Explorer* de Rudyard Kipling, que va satisfer en part el seu gust pels retrats de la vida dels pioners.

5. Les tesis de Frederick Jackson Turner han estat objecte de múltiples discussions interdisciplinàries entre les quals cal citar BADER, Thomas M. "A "Second Field" for Historians of Latin America: An Application of the Theories of Bolton, Turner and Webb". *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, vol. 12, núm. 1, gener, p. 47-54. LEE, Everett S. (1961) "The Turner Thesis Reexamined". *American Quarterly*, vol. 13, núm. 1, primavera, p. 77-83. MARSHALL, Peter. (1955) "The Great Frontier". *Past and Present*, núm. 7, abril, p. 55-62. MOOS, Dan. (2002) "Reclaiming the Frontier: Oscar Micheaux as Black Turnerian". *African American Review*, vol. 36, tardor, p. 357-381. NASH SMITH, Henry. (1950) "The Frontier Hypothesis and the Myth of the West". *American Quarterly*, vol. 2, núm. 1, primavera, p. 3-11. NELSEN, Anne K.; NELSEN, Hart M. (1969) "Family Articles in Frontier Newspapers: An Examination of One Aspect of Turner's Frontier Thesis". *Journal of Marriage and the Family*, vol. 13, núm. 4, p. 644-649. NOVOA, Bruce. "Offshoring the American Dream", p. 109-145. PIERSON, George Wilson. (1942) "The Frontier and American Institutions a Criticism of the Turner Theory". *The New England Quarterly*, vol. 15, núm. 2, juny, p. 224-255.

6. Pel que fa a les representacions i a la relació entre *cowboys* i indígenes, són importants els treballs d'AXTELL, James. (1987) "European, Indians, and the Age of Discovery in American History Textbooks". *The American Historical Review*, vol. 92, núm. 3, juny, p. 621-632. AXTELL, James. (1992) "Columbian Encounters: Beyond 1992". *The William and Mary Quarterly*, vol. 49, núm. 2, abril, p. 335-360. KNOBLOCH, Frieda. (2001) "Creating the Cowboy State: Culture and Underdevelopment in Wyoming since 1867". *The Western Historical Quarterly*, vol. 32, núm. 2, estiu, p. 201-222. SHANLEY, Kathryn W. (1997) "The Indians America Loves to Love and Read: American Indian Identity and Cultural Appropriation". *American Indian Quarterly*, vol. 21, núm. 4, tardor, p. 675-702; i de YELLOW BIRD, Michael. (2004) "Cowboys and Indians. Toys of Genocide, Icons of American Colonialism". *Wicazo Sa Review*, p. 33-48.

Les formulacions, entre d'altres, de Domingo Faustino Sarmiento (esquerra) sobre les fronteres entre barbàrie i civilització a Argentina, van tenir un fort impacte en les formulacions, posteriors, de Frederick Jackson Turner (dreta) sobre la importància del concepte de frontera en la construcció dels EUA, les quals, a la vegada, van influir molt a Rússia o a Àfrica.

Les concepcions contemporànies del que és fronterer a països i des de perspectives diferents continuen basant-se en les tesis de Turner, per bé que matisades per contribucions posteriors entre les quals és indispensable mencionar la reacció filohispanista de Herbert Bolton i els seus deixebles. Bolton pretenia un canvi respecte a la visió turneriana de pensar la frontera com la gesta colonitzadora que va portar els colons blancs de l'est a l'oest dels Estats Units i va treballar per incorporar la dimensió hispànica colonial mexicana a les explicacions sobre l'aparició de la nació nord-americana.⁷ No deixa de ser curiós, per exemple, que en un intent indiscutible de distanciar-se i reafirmar la identitat neoimperial no europea plasma da al *Destí Manifest*, Mèxic aparegui en la perspectiva turneriana sota la rúbrica de les relacions frontereres amb països europeus. Anys més tard, ja en ple segle XX, un dels primers estudiosos de la cultura popular mexicana als Estats Units, el professor Américo Paredes i els seus deixebles, especialment Ramón Saldívar, José Saldívar i Héctor Calderón, des de l'assumida cultura xicana, impulsen un canvi conceptual a aquesta perspectiva del fet nacional nord-americà i plantegen la proposta de veure la història dels Estats Units i la *gent de frontera* des de la dimensió del *Gran Mèxic Antic*.⁸ Una proposta que continua tenint força tirada, particularment entre la comunitat d'escriptors que reivindiquen l'esperit xicà, que no tan sols vinculen la coneguda idea del vell Aztlán, sinó que, en el cas d'estudiosos com Curtis Marez, reclamen un avantpassat comanxe que en contextos més específics explicaria l'ascendent indígena dins del món

xicà. Així, a tot allò mexicà i asteca que ha construït la xicanitat cal agregar-hi aquest particularisme comanxe que en alguns aspectes preannuncia el món complex de les elaboracions i les representacions derivades de la gran diàspora maia, mixe, mixteca, nahua i otomí que s'estén actualment per tots els Estats Units i el Canadà. L'aproximació de Paredes se circumscriu al *Gran Mèxic Antic* i mira cap al nord, limitant d'aquesta manera la possibilitat d'explicar què passa amb les diàspores indigenomestisses des del sud de l'hemisferi.

David Weber ha contribuït a una visió històrica del nord-est nouhispanic i el sud-est nord-americà que complementa les *Spanish Borderlands* de Bolton i el *Greater Mexico* d'Américo Paredes, però és evident que la literatura encara necessita integrar un enfocament comparatiu extensible a tot l'hemisferi i, fins i tot, a altres continents, a l'estil com Bern Schroter i els seus associats proposen per a l'estudi comparat de les fronteres territorials internacionals a Amèrica del Sud. La tipificació tendeix a tornar als llocs comuns que eludeixen els diferents tipus de frontera, segons quines siguin les activitats econòmiques o el poder de l'Estat central pensat i viscut des de la frontera internacional o de la frontera pensada des del poder de l'Estat central, com ho il·lustra Alex Maroya en el cas sudanès a l'Àfrica.⁹ En el cas mesoamericà, l'embosament nacionalista encara impedeix de desenvolupar perspectives transfrontereres que assumeixin l'abast prehispanic, colonial i modern del comerç de llarg recorregut i, com ja s'ha esmentat, de la migració laboral. Tampoc hi ha visions interdisciplinàries, sobretot al sud de Mèxic, que recullin l'impacte dels descobriments arqueològics en el desenvolupament econòmic macroregional, concretament pel que fa referència a la indústria turística i la reconversió actual de l'economia de plantació en venda de naturalesa i cultura, notable sobretot en el cas de Guatemala.

Les concepcions contemporànies respecte al fet fronterer recuperen una part de l'esperit turnerian i mostren actors nous que operen en escenaris nous. Així, per exemple, si abans *gent de frontera* podia ser el caçador blanc europeu, francès o anglosaxó, el cercador d'or, el comerciant comprador de pells i venedor de rom, armes i municions,

Samuel P. Huntington, al costat d'altres estudiosos com Allan Bloom o Francis Fukuyama, representen la culminació d'un pensament decimonònic que té la seva base en la diferenciació entre "barbarie" i "civilització", aspecte que, no solament en el cas dels EUA, ha estat bàsic per a la construcció del fet nacional nordamericà.

el colon a la recerca de terres o el perdonavides a sou, avui dia i en el context mesoamericà, a la consellació de personatges associats als diversos tipus d'expansió fronterera cal agregar-hi, de manera destacada durant les últimes dècades, el refugiat polític, el treballador transnacional indocumentat, el *coyote*, el narcotraficant i el turista nacional i internacional. Amb tot, de forma similar que en altres parts del món,¹⁰ en el context transfronterer mesoamericà contemporani hi destaquen tres actors principals: els treballadors indocumentats, els turistes postindustrials i els comerciants indígenes.¹¹ Tots tres representen àmbits de l'acumulació flexible i el temps lliure que imposa la disciplina laboral del capitalisme que torna a segregar i a racialitzar les societats.

2. La frontera i el buit territorial

Entre els mites turnerians que han nodrit el Des-tí Manifest i l'*American exceptionalism*, probablement no n'hi ha cap de més vigorós que el de les "terres lliures" (*free lands*) que, durant el segle XIX, van anar estrangulant progressivament la denominada *Indian country*. La definició de "terres lliures" al·ludeix a la construcció de l'espai indígena com a buit territorial, un buit que, pel que fa al cas mesoamericà, ha estat analitzat per Jan de Vos, quan es refereix al desert verd al sud-est de Mè-xic, Pedro Bracamonte, Gabriel Aarón Macías Zapata i, al llarg del continent, per altres autors i en contextos ecològics diferents. En *El buit imagina-*

ri, per exemple, estudi coordinat per Macías Zapata (2004),¹² s'aborda el coneixement del Carib mexicà des de la perspectiva de la història colonial, la resistència indígena i les disputes inter-imperials i nacionals pel control de la regió fronterera Mèxic-Belize. S'examina la concepció de *buit*

7. D'acord amb la tradició d'investigació història inaugurada per Herbert Bolton, coneguda com *Spanish Borderlands* podeu llegir: HACKETT, Charles W. (1918) "The Delimitation of Political Jurisdictions in Spanish North America to 1535". *The Hispanic American Historical Review*, vol. 1, núm. 1, febrer, p. 40-69. HURTADO, Albert L. (1993) "Herbert E. Bolton, Racism, and American History". *The Pacific Historical Review*, vol. 62, núm. 2, maig, p. 127-142. KAGAN, Richard L. (1996) "Review: Prescott's Paradigm: American Historical Scholarship and the Decline of Spain". *The American Historical Review*, vol. 101, núm. 2, abril, p. 423-446. SCHWALLER, John F. (1997) "A New Dawn for the Borderlands". *Latin American Research Review*, vol. 32, núm. 1, p. 160-170. WEBER, David J. (1997) "Conflicts and Accommodations: Hispanic and Anglo-American Borders in Historical Perspective, 1670-1853". *Journal of the Southwest*, vol. 39, núm. 1, primavera, p. 1-32.

8. CALDERÓN, Héctor. (2004) *Narratives of Greater Mexico, Essays on Chicano Literary History, Genre & Borders*. Austin: University of Texas Press, 284 p. CALDERÓN Héctor; SALDÍVAR, José David (ed.). (1991 (1998)) *Criticism in the Borderlands, Studies in Chicano Literature, Culture, and Ideology*, Duke University Press, 290 p.; SALDAÑA-PORTILLO, María Josefina. (2004) "'Wavering on the Horizon of Social Being": The Treaty of Guadalupe-Hidalgo and the Legacy of Its Racial Character in Américo Paredes's George Washington Gómez". *Radical History Review*, vol. 89, primavera, p. 135-164. SALDÍVAR, José David. (2000) "Looking Awry at 1898: Roosevelt, Montejó, Paredes, and Mariscal". *American Literary History*, p. 386-406 i PAREDES, Américo. (1994) *The Hammon and the Beans and Other Stories*. Intro. Ramón Saldívar. Houston: Arte Público.

9. Vegeu MAROYA, Alex. (2003) "Rethinking the Nation-State from the Frontier". *Millennium: Journal of International Studies*, vol. 32, núm. 2, p. 267-292.

10. Vegeu MACKWEON, Adam. "Global Migration, 1846-1940". 2004. *Journal of World History*, vol. 15, núm. 2, p. 155-189.

11. Un tercer actor destacat en aquest escenari són els indígenes comerciants que van i vénen dels passos fronterers, transportant béns més o menys preuats, escassos o barats al mercat fronterer d'El Ceibo, a la frontera entre Tabasco i el Petén guatemaltenc, a Niquivil i Chehuaté entre Motozintla, Chiapas i San Marcos, a Gracias a Dios, a Benemérito de Las Américas, Ocosingo, Chiapas, a La Mesilla, Huehuetenango i a Tapachula, Chiapas.

territorial imposada per l'Estat colonial i modern per justificar polítiques públiques de reducció, repressió, explotació forestal i colonització de terres indígenes. De fet, el *buit* de Quintana Roo va significar escenari de guerres, poblaments, desocupacions i repoblaments, durant diversos segles, especialment a la part sud de la costa oriental, que correspon als límits fronterers de Mèxic amb Belize i Guatemala. Es tracta d'una zona fronterera on els comerciants locals i les corporacions transnacionals van crear una economia d'enclavament d'alta rendibilitat per a inversors externs, però amb un benefici socioeconòmic escàs per als habitants locals maies i mestissos. *El buit imaginari* analitza des de la perspectiva històrica la conformació d'aquesta noció de *buit* durant el període colonial i la influència que va exercir sobre les ideologies de transportistes, capellans, fustaires, ramaders, plantadors, procuradors de companyies forestals i xicletaires, comerciants i colons afavorits per les concessions del govern federal. El *buit* és allò inculte i deshabitat, refugi d'iddlatres o *regió d'emancipació*, tal com afirma Pedro Bracamonte i Sosa a "El poblamiento de Quintana Roo durante la colonia", que apareix al mateix volum. Segons aquest autor, la construcció de les terres indígenes com a *buides* o despoblades es va fer a través de dos models de domini territorial a la península de Yucatán. Durant la colònia, el model va privilegiar *la jurisdicció sobre els homes*, l'organització de l'encomanda i l'accés als serveis personals dels indis i, més tard, a partir de finals del segle XVIII, el model va consistir a ocupar l'espai simbòlic i territorial d'allò buit creant estances, hisendes i empreses agropecuàries a les quals posteriorment van agregar-se empreses fusteres i xicletaires estrangeres, sòcies del govern federal en el procés de pacificar i sotmetre els *indis lliures* i fugitius perduts en el *buit*. Bracamonte i Sosa diu que el que ens hauria d'importar no és el buit ni el despoblament de l'espai de Quintana Roo, sinó la *frontera flexible* que va separar el domini espanyol dels territoris d'*indis lliures*. L'autor subratlla que és escassa la documentació i que són poques les investigacions que hi ha sobre aquesta *frontera flexible*, així com també és minsa la població fugitiva que la va aprofitar per fundar bandositats, ranxos i pobles i po-

der afrontar les reduccions de franciscans, capellans i procuradors durant els segles XVI i XVII.¹³ Bracamonte i Sosa defensa que durant el segle XVII, a la zona oriental de la província de Yucatán, hi va haver un repoblament indígena permanent i reduccions amb l'objectiu de perseguir pràctiques idolàtriques i recuperar els registres de tributs en pobles deteriorats per calamitats i malalties. La propietat territorial va tenir un desenvolupament tardà en aquella zona de dominació i de resistència, dins de la qual els maies dispersos i fugitius traficaven amb armes a canvi de permisos per talar pal de campeche amb els britànics instal·lats a la desembocadura del riu Belize, des de mitjan segle XVII.¹⁴ Durant més de cinquanta anys, els maies van ser autònoms al sud de la costa oriental de la península de Yucatán. L'autor mostra les dificultats de la corona espanyola per sotmetre la població fugitiva i desmantellar la resistència radical i les regions emancipades. Durant l'últim segle colonial, es va acabar de consolidar la imatge de Quintana Roo com un indret despoblat o *buit*, a excepció de Bacalar i la seva reduïda àrea d'influència. La nova classe va fixar la mirada cap a aquelles "terres buides" i, tot i que la guerra de castes (1847-1901) va dislocar l'ordre territorial i social de la península durant un llarg període de temps, cap al 1870 l'augment de demanda mundial de pal de campeche va intensificar els contactes entre els talladors britànics i els indígenes insurrectes. Amb el declivi del pal de campeche es va produir l'expansió del xiclet i la dictadura porfirista va repartir concessions per a l'explotació forestal, pesquera, ramadera, agrícola i colonitzadora d'aquelles terres ermes, entre un grup selecte d'associats. Si es va produir un *buit* en aquest sentit, va ser el de l'absència o la debilitat dels poders de l'Estat que va propiciar la lliure generació de negocis que ometien el pagament dels drets de duana.

En aquest "buit" s'analitza la formació de fronteres humanes, zones i passos fronterers a partir de les rutes de comunicació prehistòriques i colonials estudiades per Carlos Navarrete i Thomas A. Lee.¹⁵ A partir dels treballs de Jan de Vos,¹⁶ Mario Vásquez i Gabriel Aarón Macías,¹⁷ s'ha pogut esclarir la participació de companyies partidores particulars, polítics i consorcis estrangers en la ins-

trumentació i conformació del Tratado de Límites México-Guatemala (1882-1895) i en la formació de la frontera internacional entre Guatemala, Mèxic i Belize.¹⁸ A ambdós costats d'aquestes fronteres noves, va prevaler la concepció colonial de "territori buit", *free land* en les caracteritzacions de Frederick Jackson Turner, tan reeixides en la conformació del caràcter nacional fermament assentat a la *conquesta de l'Oest* i en la negació de l'origen colonial espanyol, indígena i mexicà de la moderna nació nord-americana. Posteriorment, l'escola de *Spanish Borderlands*, dirigida per Herbert Bolton, desvelaria aquest origen i, més endavant, l'enriquieren les postures de *Greater Mexico* o *México Antiguo*, defensades per Américo Paredes i

12. Macías Zapata va coordinar la preparació del volum i és autor de l'estudi introductor i d'un dels vuit articles que donen cos al material, que inclou epíleg i bibliografia general. Els treballs provenen del projecte *Origen y desarrollo de las ciudades y poblaciones de Quintana Roo*, del 1898 a l'època actual, amb el suport del Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología i la Universitat de Quintana Roo. De Gabriel Aarón Macías Zapata es coneixen les investigacions sobre la història econòmica i la formació de la frontera mexicana a Quintana Roo com: MACÍAS ZAPATA, Gabriel Aarón. *La península fracturada. Conformación marítima, social y forestal del territorio de Quintana Roo, 1884-1902*, CIESAS-UQROO-Porrúa, Mèxic, 2002; "Soldados, indios y libre comercio en Quintana Roo, 1893-1903". *Relaciones*, núm. 49, Colegio de Michoacán, 1992, p. 129-152; MACÍAS ZAPATA, Gabriel Aarón. "Las administraciones pública y privada en la frontera México-Belice, 1884-1898". A: BOVIN, Phillipe (coord.) *Las fronteras del istmo. Fronteras y sociedades entre el sur de México y América Central*, Mèxic, CEMCA-CIESAS, 1997, p. 115-121; MACÍAS ZAPATA, Gabriel Aarón. "El ave fénix de la frontera, el suelo urbano y agrícola de Payo Obispo, 1898-1931". A: RAMOS DÍAZ, Martín (coord.) *Payo Obispo 1898-1998, Chetumal a propósito del Centenario*. Universidad de Quintana Roo, 1998, p. 157-213. I, MACÍAS ZAPATA, Gabriel Aarón. "La posesión del paraíso: el conflicto por la tierra de Cozumel durante el porfiriato". A: ESCOBAR OHMESTED, Antonio; ROJAS, Teresa (coord.). *Estructuras y formas agrarias en México, del pasado y del presente*. Centro de Estudios Superiores y Sociales en Antropología Social, Secretaría de Reforma Agraria, Universidad de Quintana Roo y Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología, 2001, p. 215-230.

13. Segons Bracamonte, els treballs de Roys (1957), Gerhard (1991) i Chamberlain (1982) no qüestionen la percepció d'un despoblament gairebé complet de l'àrea que

avui conforma Quintana Roo, probablement influenciats per haver interpretat de manera massa literal el rètol *despoblado* que apareix al plànol de 1734, d'autor desconegut, i al de 1798, de Juan José de León. "La palabra *despoblado* no fue solo un señalamiento en los planos sino que puede considerarse un concepto ideológico por medio del cual se calificaba una extensa región", diu Bracamonte al seu article. Vegeu ROYS, Ralph L. (1957) *The Political Geography of the Yucatan Maya*. Washington: Carnegie Institution of Washington; GERHARD, Peter. (1991) *La frontera sureste de la Nueva España*. Mèxic: Universidad Nacional Autónoma de México i CHAMBERLAIN, Robert S. (1982) *Conquista y colonización de Yucatán 1517-1550*. Mèxic: Porrúa.

14. Elements que reforcen aquesta postura poden trobar-se a d'altres publicacions de l'autor. Vegeu de BRACAMONTE Y SOSA (1993) *Amos y sirvientes: las haciendas de Yucatán, 1789-1860*. Mèrida: Universidad Autónoma de Yucatán; BRACAMONTE Y SOSA, Pedro. (2001) *La conquista inconclusa de Yucatán, 1560-1680*. Mèxic: Centro de Estudios Superiores en Antropología Social y Universidad de Quintana Roo; i en coautoria, BRACAMONTE Y SOSA, Pedro; SOLÍS, Gabriela. (1996) *Espacios mayas de autonomía. El pacto colonial en Yucatán*. Mèrida: Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología, Universidad Autónoma de Yucatán.

15. Vegeu NAVARRETE, Carlos. (1973) "El sistema prehispánico de comunicaciones entre Chiapas y Tabasco: informe preliminar". *Anales de Antropología (México)*, 10, 33-92 i LEE, Thomas A.; NAVARRETE, Carlos (ed.) (1978) *Mesoamerican communication routes and cultural contacts*. Provo, Utah: Brigham Young Univ., 265 p. (New World Archaeological Foundation Papers; 40). Sobre las relacions entre maies i altres grups.

16. Vegeu, per exemple, DE VOS, Jan. (1980) *La paz de Dios y del rey: La conquista de la selva Lacandona, 1525-1821*. Gobierno del Estado de Chiapas, Tuxtla Gutiérrez; DE VOS, Jan. (1988) *Oro Verde. La conquista de la selva Lacandona por los madereros tabasqueños*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica; DE VOS, Jan. (1993) *Las fronteras de la frontera sur: Reseña de los proyectos de expansión que figuraron la frontera entre México y Centroamérica*. Villahermosa, Tabasco, Mèxic: Universidad Juárez Autónoma de Tabasco-Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social, 177 p.; DE VOS, Jan. (1994) *Vivir en frontera: La experiencia de los indios de Chiapas*. México, Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social, 313 p., i CASTILLO, Manuel Ángel; TOUSSAINT RIBOT, Mónica; VÁSQUEZ OLIVERA, Mario. (2005) *Espacios diversos, historia en común*. México, Guatemala y Belice, la construcción de una frontera.

17. MACÍAS ZAPATA, Gabriel Aarón (coord.). *El vacío imaginario. Geopolítica de la ocupación territorial en el Caribe oriental mexicano*. Mèxic: Centro de Estudios Superiores en Antropología Social y H. Congreso del Estado de Quintana Roo, X Legislatura, 2004, 460 p.

Herbertt Bolton (a la dreta de la imatge) enfront de les tesis de F. J. Turner, va pretendre un canvi sobre com pensar la "frontera", la qual no havia de ser vista només com la gesta civilitzadora dels colons blancs sinó que també hi havia d'incorporar altres explicacions, com la dimensió hispànica colonial mexicana.

els seus deixebles, els quals van ampliar la crítica del "buit territorial" a l'estudi cultural dels fluxos migratoris i la formació de fronteres humanes i territorials en un marc més ample que l'ofert pels estats nacionals moderns. Robert Álvarez i George A. Collier¹⁹ proposen una antropologia de les fronteres que tingui en compte la influència cultural dels estats nacionals, els mitjans de comunicació i de transport i les qüestions d'estrangeria, postnacionalisme, autenticitat, consum cultural, cosmopolitisme des de sota, multiculturalisme, ciutadania, perspectives indígenes i mestisses de la modernitat, la modernització i la mobilitat social. Mentrestant, els estats nacionals van eliminant gradualment els "passos cecs" fronterers a través dels quals es desplaça una nombrosa migració centreamericana que cerca treball a Mèxic i als Estats Units. Aquesta migració transfronterera de treballadors indocumentats va portar Samuel P. Huntington a ressuscitar i a dotar de força renovada vells prejudicis racistes que donen per descomptat el "xoc de civilitzacions" i pronostiquen ni més ni menys que la desaparició de la nació nord-americana i el debilitament del seu *Destí Manifest*. I això no tan sols a causa dels immigrants mexicans i centreamericans que descobreixen la seva alteritat mestissa davant de la societat anglosaxona i que

tornen a conceptualitzar el territori com l'espai usurpat obert a la reconquesta, sinó per culpa de la interacció d'allò que és *chicano pocho* amb tot el que és *cholo* centreamericà, a partir de la qual estaria emergint un sentit del fet indígena que reflecteix fissures i erosiona antics marcadors d'estatus i representacions dominants a la història de Mesoamèrica. La globalització va ampliar els escenaris, i ara el sentiment antiislàmic tendeix a convergir amb la por a la invasió des del sud i les visions sobre "el nou sud nord-americà" a què es refereixen Raymond A. Mohl i altres.²⁰ En un altre sentit, la diàspora mexicanocentreamericana està creant un "cosmopolitisme des de sota", utilitzant l'expressió de Fuyuki Kurasawa (2004),²¹ que ens hauria de fer pensar en la pertinença de construir una mirada una mica més allunyada de la noció *picturesque* i de les perversions pacificadoras dels nacionalismes i, en comptes d'això, tal com va dir Hamid Dabashi (2005), més identificada amb la condició "postnacional" que s'imposa a les persones com a resultat de les noves interaccions entre els mercats de capital i de treball.

Mauricio Tenorio Trillo²³ diu que per bé que visquem i observem el món en molts aspectes com en el segle XIX, hem de reduir les distàncies civilitzadores entre "anglos" i "l·latins", ja que el futur

La guerra entre indis i cowboys es va convertir en una forma de veure el món -i fins i tot les mateixes relacions internacionals- la qual va conduir no només a la construcció del fet nacional als Estats Units de Nordamèrica, sinó que, per efecte del Destí Manifest de F. J. Turner, va suposar una font de legitimació per a l'expansió colonial cap a "The West". Cartel promocional de l'espectacle "Buffalo Bill's Wild West".

és comú, i que hi guanyaríem molt amb un nou Pla Marshall per a Mèxic i l'Amèrica Central. Mentrestant, sembla que a la meritocràcia i al poder de consum, que fan viure al ciutadà l'experiència de la llibertat més en el mercat que en l'exercici dels seus drets polítics i socials, encara els queda molt temps de vida al món. Els mites de les "terres lliures", el "buit territorial" i els bons i mals salvatges subsisteixen en les actituds quotidianes. Les relacions entre salvatges i civilitzats a Mesoamèrica com a altres parts disten molt de reproduir una visió dicotòmica de la realitat, i en la porositat de les seves interaccions i interpel·lacions mútues, hi ha una riquesa que en comptes de portar-nos a consolidar imatges pacificadores i estabilitzadores hauria de servir-nos per qüestionar la normalització i la naturalització del que ja existeix, especialment

18. Quant a la relació històrica entre Mèxic i l'istme centreamericà cal tenir presents els treballs de BUCHENAU, Jurgen. (1996) *In the Shadow of the Giant: The Making of Mexico's Central American Policy, 1876-1930*. Tuscaloosa: University of Alabama Press. 287 p. CASTILLO, Manuel Angel. (2003) "Mexico-Guatemala Border: New Controls on Transborder Migrations in View of Recent Integration Schemes". *Frontera Norte*, gener-juny, vol. 15, núm. 29, Colegio de la Frontera Norte, Tijuana, Mèxic. 26 p. FÁBREGAS PUIG, Andrés (2005) "El concepto de frontera: Una formulación". A: BASIL RODRÍGUEZ, Alain. (coord.) *Fronteras des-bordadas. Ensayos sobre la Frontera Sur de México*. Mèxic: Casa Juan Pablos-Universidad de Ciencias y Artes de Chiapas. FÁBREGAS, Andrés [et al.] 1990. "Introducción general". A: "La formación histórica de la frontera sur". Ciesas, Sureste. GUILLÉN, Diana. (2003) "Redimensionamiento de una frontera largamente olvidada: Chiapas 1973-1993". *Frontera Norte*, vol. 15, núm. 30, juliol-desembre, p. 1-25. KAUFFER MICHEL, Edith F. (2005) "De la frontera política a las fronteras étnicas: refugiados guatemaltecos en México". *Frontera Norte*, juliol-desembre, vol. 17, núm. 34, Colegio de la Frontera Norte, Tijuana, Mèxic, p. 7-36. KENYON, Gordon. (1961) "Mexican Influence in Central America, 1821-1823". *The Hispanic American Historical Review*, vol. 41, núm. 2, maig, p. 175-205; i RUIZ MARRUJO, Olivia. (2001) "Los riesgos de cruzar. La migración centroamericana en la frontera México-Guatemala". *Frontera Norte*, vol. 13, núm. 25, gener-juny, p. 1-22. TOMÉ MARTÍN, Pedro; FÁBREGAS PUIG, Andrés. (2002) *Regiones y fronteras. Una perspectiva antropológica*.

Guadalajara, Jal. (Mèxic): Secretaría de Educación Pública de México-El Colegio de Jalisco.

19. Vegeu, per exemple: ÁLVAREZ, Robert. (1995) "The Mexican-US Border: The Making of an Anthropology of Borderlands". *Annual Review of Anthropology*, vol. 24, p. 447-470. ALVAREZ, Robert R.; COLLIER, George. (1994) "The Long Haul in Mexican Trucking: Traversing the Borderlands of the North and the South". *American Ethnologist*, vol. 21, núm. 3, agost, p. 606-627. BAUD, Michiel i Willem VAN SCHENDEL. "Toward a Comparative History of Borderlands". *Journal of World History*, vol. 8, núm. 2, p. 211-242; i HAMES-GARCÍA, Michael. "How to tell a mestizo from an enchirito, colonialism and national culture in the borderlands". *Diacritics*, vol. 30, núm. 4, p. 102-122.

20. Vegeu MOHL, Raymond A. (2003) "Globalization, Latinization, and the Nuevo New South". *Journal of American Ethnic History*, estiu, p. 31-66; ODEM, Mary M. (2004) "Our Lady of Guadalupe in the New South: Latino Immigrants and the Politics of Integration in the Catholic Church". *Journal of American Ethnic History*, tardor, p. 56-67.

21. Vegeu KURASAWA, Fuyuki. (2004) "Cosmopolitanism from below: Alternative Globalization and the Creation of a Solidarity without Bounds". *Archives of European Sociology*, vol. XLV, núm. 2, p. 233-255; PLUG, Jan. "Citizens of Modernity from a Cosmopolitan Point of View", p. 1-21, COLES, Romand. (2003) "Contesting Cosmopolitan Currency, The Nepantlist Rose in the Cross (ing) of the Present". *Nepantla: Views from South* 4.1, p. 5-40; NOUZEI-

F. J. Turner va construir les seves argumentacions sobre el fet que l'ocupació del "buit territorial" representat pel Gran Oest als EUA de Nordamèrica era la clau per entendre la història del país. Pintura al·legòrica sobre la colonització blanca del centre i de l'oest dels EUA de Nordamèrica.

d'allò que afavoreix l'elitització del món. A l'imaginari fronterer global, hi preval el Turner de la intrepidesa civilitzadora del Genet Solitari, en Tarzan de les mones o l'Indiana Jones, síntesi de curiositat científica per allò radicalment altre i la lluita contra les forces del mal. Una lluita que també surt reflectida a la *guerra de civilitzacions* i en les seves dimensions postapocalíptiques i que anuncia la caiguda i la fi de la civilització occidental i la resurrecció del bon salvatge i del seu món pristi i plàcid.²⁴

LLES, Gabriela; D. MIGNOLO, Walter. (2003) "An Other Globalization, Toward a Critical Cosmopolitanism". *Neopantla: Views from South* 4, 1, p. 1-4; LATOUR, Bruno. (2004) "Whose Cosmos, Which Cosmopolitics?". *Common Knowledge*, vol. 10, núm. 3, p. 450-462; MIGNOLO, Walter D. (2000) "The Many Faces of Cosmopolis: Border Thinking and Critical Cosmopolitanism". *Public Culture*, vol. 12, núm. 3, p. 721-748; MORARU, Christian. (2007) "Postmodernism, Cosmopolitanism, Cosmodernism". *American Book Review*, març-abril, p. 2-5; i POSNOCK, Ross. "The Dream of Deracination: The Uses of Cosmopolitanism". 2000. *American Literary History*, p. 802-818.

22. Vegeu DABASHI, Hamid. "For the Last Time: Civilizations". *International Sociology*, vol. 16, núm. 3, setembre, p. 361-368. HUNTINGTON, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Nova York: Simon and Schuster, 367 p.; SULEIMENOV, Olzhas. "Are There Cultural Borders between East and West?". *Diogenes*, vol. 210, p. 3-10; FOX, Jonathan. (2001) "Two Civilizations and Ethnic Conflict: Islam and the West". *Journal of Peace Research*, vol. 38, núm. 4, p. 459-472; MURPHEY, Dwight C. (1998) "The Clash of Civilizations". *The Journal of Social, Political and Economic Studies*, Summer, vol. 23, núm. 2, p. 215-216; ETIZIONI, Amitai, "The Real Threat:

An Essay on Samuel Huntington". *Contemporary Sociology*, vol. 34, núm. 5, pág. 477-485; ROEDER, Philip G. (2003) "Clash of Civilizations and Escalation of Domestic Ethno-political Conflicts". *Comparative Political Studies*, vol. 36, núm. 5, juny, p. 509-540; TUSICISNY, Andrej. (2004) "Civilizational Conflicts: More Frequent, Longer, and Bloodier?". *Journal of Peace Research*, vol. 41, núm. 4, p. 485-498; EL-DIN AYSHA, Emad. (2003) "Samuel Huntington and the Geopolitics of American Identity: The Function of Foreign Policy in America's Domestic Clash of Civilizations". *International Studies Perspectives*, vol. 4, p. 113-132; DUNDES RENTELN, Alison. (1998) "Clash of civilizations? Cultural differences in the development and interpretation of International Law". *American Society of International Law, Proceedings of the Annual Meeting*. p. 232-243; STRACKE, Christian. (1997) "The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order". *Journal of International Affairs*. Summer, vol. 51, núm. 1, p. 302-306; i HENDERSON, Errol A.; TUCKER, Richard. (2001) "Clear and Present Strangers: The Clash of Civilizations and International Conflict". *International Studies Quarterly*, vol. 45, p. 317-338.

23. De Tenorio Trillo cal llegir entre d'altres: TENORIO TRILLO, M. (1996) *Mexico at the World's Fairs, Crafting a Modern Nation*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 374 p.; TENORIO TRILLO, M. (1998) *Artilugio de la nación moderna. México en las exposiciones universales, 1880-1930*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica. 409 p.; TENORIO TRILLO, M. (1999) *Argucias de la historia, Siglo XIX, cultura y "América Latina"*. Barcelona: Paidós; TENORIO TRILLO, M. (2000) *De cómo ignorar*. Mèxic: Centro de Investigación y Docencia Económica y Fondo de Cultura Económica, 200 p.; TENORIO TRILLO, M. (2005) "The Children of Prescott". *Fractal*, novembre, 2005.

24. Vegeu, per exemple, ALLARDYCE, Gilbert. (1982) "The Rise and Fall of the Western Civilization Course". *The American Historical Review*, vol. 87, núm. 3, juny, p. 695-725; BARITZ, Loren. (1961) "The Idea of the West". *The American Historical Review*, vol. 66, núm. 3, abril, p. 618-640; BOUWSMA, William J. (1979) "The Renaissance and the Drama of Western History". *The American Historical Review*, vol. 84, núm. 1, febrer, p. 1-15; BROMLEY, Roger. (2001) "Dead Man Tells Tale: Tongues and guns in narratives of the West". *EJAC*, 20 (1), p. 50-64; JEWSIEWICKI, Bogumil. (1981) "The Production of History and Social Conscience, or How to "Civilize" the Other". *History in Africa*, vol. 8, p. 75-87; KELLEY, Donald R. (1979) "Gaius Noster: Substructures of Western Social Thought". *The American Historical Review*, vol. 84, núm. 3, juny, p. 619-648; KIRBY, Dianne. (2000) "Divine Sanctioned: The Anglo-American Cold War Alliance and the Defence of Western Civilization and Christianity, 1945-1948". *Journal of Contemporary History*, vol. 35, núm. 3, p. 385-412; KRIEGER, Leonard. (1977) "The Idea of Authority in the West". *The American Historical Review*, vol. 82, núm. 2, abril, p. 249-270; LOUGEE, Carolyn C.; ROSSABI, Morris; WOEHLIN, William F. (1982)

"The Rise and Fall of the Western Civilization Course: Comments". *The American Historical Review*, vol. 87, núm. 3, juny, p. 726-738; MITCHELL, Lee Clark. (2003) "Whose West Is It Anyway? Or, What's Myth Got to Do With It? The Role of "America" in the Creation of the Myth of the West". *The American Review of Canadian Studies*, Winter, p. 497-508; SARTON, George. (1919) "War and Civilization". *Isis*, vol. 2, núm. 2, setembre, p. 315-32; TOYNBEE, Arnold J. (1948) *Civilization on trial*. New York: Oxford University Press, p. 263; i VRIES, P.H.H. "Governing Growth: A Comparative Analysis of the Role of the State in the Rise of the West". *Journal of World History*, vol. 13, núm. 1, primavera, p. 67-138.